

DIAKONIKON RANOKRŠĆANSKE CRKVE U LOVREČINI NA BRAČU

Jasna Jeličić

U uvali Lovrečina, istočno od Postira na otoku Braču, smjestio se kompleks kasnoantičke arhitekture. Prostrana uvala s izvanrednim prirodnim uvjetima u kojoj se gotovo do mora pruža plodni dolac, obiluje izvorima pitke vode. U njenom zapadnom dijelu, neposredno pored mora, posebno se ističu dobro sačuvani zidovi crkvene građevine koja je nastala u sklopu veće cjeline, vjerojatno samostana. Odavno uočeni spomenici postali su predmet razmatranja povjesničara i drugih istraživača naše kulturne baštine. Najraniju vijest o njima donosi već početkom prošlog stoljeća brački povjesničar i kroničar A. Ciccarelli, koji tu prepoznaje jedan od cenobitskih samostana.¹ F. Bulić je obišao Lovrečinu 1906. g., kada je prilikom radova u polju došla na vidjelo jedna grobnica na svod, nekoliko sarkofaga i ulomci stupova. Prema nazivu lokaliteta zaključuje da se radi o srušenoj crkvi sv. Lovre ili napuštenom samostanu sv. Lovre, čiji nastanak je, međutim, pripisao razdoblju srednjeg vijeka. Na osnovi tada pronađenih ranokršćanskih nalaza upozorio je na postojanje jedne ranije crkvene građevine na čijim ruševinama je kasnije podignuta ova crkva.² Prvi arhitektonski snimak lovrečinske crkve napravio je E. Dyggve, koji u njenim oblicima razaznaje tragove bizantske arhitekture 7. st. Za potrebe nacрта Dyggve je vjerojatno sondirao južni dio crkve, koji je tada u potpunosti bio zatrpan.³ U pregledu spomenika otoka Brača C. Fisković je datirao crkvu u Lovrečini u 5/6. st., što je prihvatio i M. Abramić, koji je smatrao da crkva nikad nije bila srušena nego napuštena.⁴

¹ A. Ciccarelli, Osservazioni sull'isola della Brazza e spora quella nobiltà, Venezia 1802, 30.

² F. Bulić, Ritrovamenti antichi cristiani a Lovreščina di Postire sull'isola Brač (Brazza), Bull. dalm. XXXII/1909, 37—39, Tav. IV, V.

³ E. Dyggve, Die Altchristlichen Kultbauten an der Westküste der Balkanhalbinsel, Atti del IV Congresso inter. di arche. cristiana, Roma 1940, 405, Abb. 19; prilikom iskopavanja južnog dijela ranokršćanske crkve 1986. g. primijećeni su poremećeni slojevi zemlje upravo pokraj zapadnog zida južnog kraka transepta, gdje su se nalazila vrata koja su povezivala transept sa sporednom prostorijom. Sondu je vjerojatno napravio E. Dyggve za potrebe nacрта crkve budući da je točno nacrtao navedena vrata kao i južni krak transepta odnosno južnu bočnu prostoriju.

⁴ C. Fisković, Historijski i umjetnički spomenici na Braču, Brački zbornik 1, Split 1940, 26; M. Abramić, Nuove chiese paleocristiane scoperte nella

Prva arheološka istraživanja i konzervatorske radove ranokršćanskog kompleksa u Lovrečini započeo je Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Splita 1963. g. pod vodstvom Davora Domančića. Otkopana je u potpunosti lađa crkve s apsidom u kojoj je otkrivena konfesija, zatim niz bočnih prostorija sa sjeverne strane, gdje se pro našla krstionica, kao i prostor nartekse i prostorija s njegove južne strane. Nakon istraživanja odmah su slijedili konzervatorski radovi, što je nažalost rijetka pojava u našoj praksi. Učvršćeni su otkriveni zidovi i popravljena njihova oštećenja nastala tijekom vremena, posebno sa sjeverne strane sjevernoga kraka transepta, koji je zbog prirodnog pada terena bio gotovo otcijepljen. Obnovljen je luk nad južnim kramom transepta, kao i luk nad vratima koja vode iz lađe u krstionicu. Posljednjim konzervatorskim zahvatima obuhvaćen je krsni zdenac, na čijem podanku su učvršćene ploče poklopnice i postavljene baze stupova ciborija, što sugerira njegovu nadgradnju.⁵ Prošle godine nastavljeni su zaštitni konzervatorski radovi. Otkrivene su bočne prostorije s južne strane crkvene lađe, čime je potpuno definiran prostor crkve odnosno obuhvaćene su sve njezine sporedne prostorije koje su sa njom činile nedjeljivu cjelinu.

Ranokršćanska crkva u Lovrečini uvrštena je u razne preglede kasnoantičke arhitekture, posebno u kontekstu ranokršćanskih kulturnih objekata na otoku Braču.⁶ Po svojem obliku ubraja se u jednobrodne građevine složena tlocrta koje vanjskim izgledom i krovnim rješenjem sugeriraju oblik trobrodne bazilike. Funkcionalnost i ekonomičnost u prvom redu stvorile su karakterističan tip sakralne arhitekture, u pravom smislu riječi »*eclesiae rurales*«, kako ih je nazvao Sergejevski. Crkve uglavnom manjih dimenzija, poput ove u Lovrečini, okupljale su pod zajedničkim krovom sve elemente potrebne za obavljanje kulturnih obreda. To je jednobrodna crkva s transeptom i istaknutom polukružnom apsidom. Pred njezinim pročeljem nalazio se narteks specifična oblika, dok su sa strana raspoređene sporedne prostorije. U srednjoj prostoriji sa sjeverne strane otkrivena je krstionica. Pored križne piscine pronađeni su elementi njezina ciborija, što je omogućilo rekonstrukciju njezina izvornog izgleda. Na mjestu oltara u apsidi nalazi se križna konfesija gdje su u kamenom relikvijaru bile položene relikvije sv. Lovre. Unutrašnjost crkve bila je oslikana freskama, na što ukazuju tragovi boja u sjevernom kraku transepta i krstionici. Slični objekti poznati su uzduž obale i u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. Međutim, ono po čemu se ranokršćanska crkva u Lovrečini razlikuje i izdvaja ne samo od istih nego i od drugih tipova crkvenih građevina, jest izgled njezina nartekse. Promatranje tog prostora u kontekstu obredâ koji su se tu odvijali doprinosi razumijevanju njegova specifična oblika i funkcije. Premda je narteks na prvi pogled neobična oblika,

Dalmazia, *Atti del IV Congr. inter. di archeolog. cristiana*, Vol. I, Roma 1940, 67.

⁵ D. Domančić, Krsni zdenac ranokršćanske crkve u Lovrečini na Braču, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 23, Split 1983, 41—47.

⁶ D. Vrsalović, Starokršćanski spomenici, Brački zbornik 4, Zagreb 1960, 95—97; I. Fisković, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti, *Arheološki radovi i rasprave VIII—IX*, Zagreb 1982, 164—214.

Pogled na ranokršćansku crkvu u uvali Lovrečina kod Postira

on se ustvari uklapa u opća pravila ranokršćanske arhitekture koja su poštovali uglavnom veći kulturni centri. Prilikom gradnje ranokršćanske crkve u Lovrečini očito se nastojalo prilagoditi lokalne uvjete određenim liturgijskim propisima, što se odrazilo i na arhitektonskom planu.

Dakle, pred pročeljem crkve pruža se narteks izuzetna izgleda. Izduženo predvorje zatvorenog je tipa s bočnim polukružnim apsidama. U apsidalnim prostorima otkriveni su različiti elementi koji ukazuju i na njihove različite namjene. Sjeverna apside sačuvala se gotovo samo u temeljima. U njezinu središtu pronađen je zidani grob — čest nalaz u narteksima jer su se oni ponekad koristili za sepulkralno-memorijalne svrhe. Južnu apsidu obavijala je polukružna klupa s prekidom za katedru — jedinstven primjer u tipologiji narteksa ranokršćanske arhitekture našeg područja. Premda su klupe poznate kao uobičajen element ranokršćanskih narteksa i pružaju se obično uzduž njihovih zapadnih dužih zidova — kao na pr. u episkopalnom kompleksu u Salonu, zatim u bazilikama na Manastirinama i Marusincu ili u ranokršćanskoj crkvi u Polačama na Mljetu — a služile su vjerojatno vjerni-

cima prigodom raznih obreda, subselije narteksa u Lovrečini izdvajaju se već na prvi pogled po svojem specifičnom obliku. Očito je da su bile namijenjene svećenstvu, a to ujedno odaje posebnu funkciju tog prostora.⁷

U narteksima su se u to vrijeme odvijale pripreme za početak obreda, u pravom smislu riječi — mise. Stoga bi svrhu subselija s katedrom u lovrečinskom narteksu trebalo tražiti upravo u tim predradnjama. Za potrebe crkvenih obreda vjernici su donosili svoje prinose — kruh, vino, ulje, vosak, med i voće.⁸ Način odlaganja prinosa u ranokršćanskim crkvama bio je propisan određenim pravilima, što je dovelo do stvaranja posebne prostorije za te sadržaje. Pisani izvori koji su sačuvali liturgijske propise tog vremena navode pojedinosti o toj prostoriji, a nazivaju je diakonikon. Među takve tekstove spada apokrifna knjiga Testamentum Domini (sredina 5. st.), u kojem se ukratko opisuju pojedini dijelovi crkve i pravila njihova rasporeda. Za diakonikon izričito se propisuje da mora biti smješten pored ulaza u crkvu.

Testamentum Domini (I 19): »Diaconicon sit e regione dextera ingressus, qui a dexteris est, ut Eucharistiae sive oblationes, quae offeruntur, possint cerni. Habeat diaconicon atrium cum porticu circumambiente.«⁹

Pri pisanju teksta autor Testamentuma Domini je imao pred očima osnovni oblik ranokršćanske arhitekture — trobrodnu baziliku s tri ulaza, na osnovi koje propisuje da se diakonikon treba nalaziti s desne strane desnog ulaza u hram. Ne govori posebno o obliku prostorije, već samo naglašava da je potrebno da ima atrij s peristilom. Što se tiče funkcije, diakonikon je služio za odlaganje darova vjernika, koji su trebali biti vidljivi prilikom ulaska u crkvu.

Propisano pravilo odraz je postojanja određene liturgijske tradicije koja je uvjetovala arhitektonski raspored kulturnih građevina. Od sredine 5. st. na ranokršćanskim spomenicima pored narteksa i atrija javlja se diakonikon. Na tom mjestu susreće se najranije na području istočnog Pirika, gdje je vjerojatno nastao i odakle se širio dalje, kao i navedeni tekst koji ga propisuje.¹⁰ Njegova izgradnja često je ovisila o lokalnim

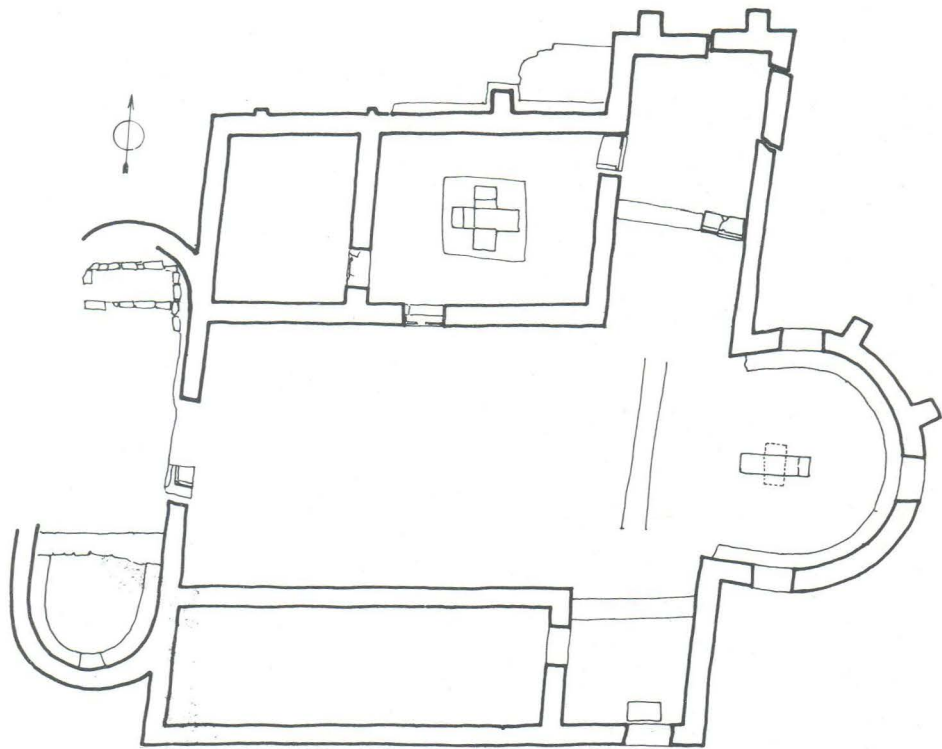
⁷ J. Jeličić, Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 23, Split 1983, 5—37.

⁸ Constit. Apostol. II 34 (Migne, PG I, 681);

Γ. Α. Σωτηρίου, Η πρόθεσις και το διακονικόν εν τη αρχαία εκκλησία, Θεολογία, Περίοδος Β', τόμ. Α, Αθήνα 1940, 82;
Α. Ορλάνδος, Η από του νάρθηκος προς το ιερόν μετακίνησις του διακονικού εις τας ελληνιστικας βασιλικάς, Δελτιόν της χριστιανικής αρχαιολογικής εταιρείας, Περίοδος Δ', τόμ. Δ', Αθήνα 1966, 353

⁹ J. Quasten, Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima, 1935—1937, 237.

¹⁰ Kada se razvojem liturgije zabranjuje polaganje neeuharistijskih prinosa na oltar, dolazi do stvaranja posebne prostorije određene za pohranu prinosa — diakonikona. Ta posljedica izražena je pravilom sačuvanim u tekstu Testamentum Domini, gdje se kompromisom nastojalo provesti čistoću euharistije i zadržati običaj prinošenja neeuharistijskih darova. Stoga se novi

Ranokršćanska crkva u Lovrečini kod Postira (R. Bužančić)

uvjetima i raspoloživom prostoru, premda se nastojalo prilagoditi i poštovati propis, bilo tako da je diakonikon dodan ranije izgrađenim bazilikama ili da je planiran zajedno s njima. Izneseno pravilo izgleda da je bilo primijenjeno i na našem području, a vjerojatno je prihvaćeno prvenstveno na nekim episkopalnim kompleksima.

U episkopalnom centru glavnog grada provincije Dalmacije, Saloni, s južne strane trobrodne bazilike izgrađena je u 6. st. križna bazilika. Tada je pored sjeverne bazilike, glavne kongregacijske crkve tog kompleksa, a s »desne strane desnog ulaza«, nastalo otvoreno predvorje, jedna vrsta atrija. U taj otvoreni prostor pristupalo se iz nartekusa. Dvorište su sa sjeverne i južne strane flankirale dvije izdužene pravokutne prostorije, koje su s njime bile povezane vratima. Na istočnoj strani pružao se manji pravokutni prostor, povišen za nekoliko stepenica, preko kojeg se komuniciralo s križnom bazilikom. Prema postojećim nacrtima ostaje otvoreno pitanje direktne povezanosti sjeverne prostorije s južnom lađom bazilike urbane.¹¹ Što se tiče križne bazilike, izgleda da nije bila u direktnoj komunikaciji s prostorijom uzduž južne strane dvorišta. Dakle, između dviju bazilika, odnosno u slobodnom prostoru između sjevernog poprečnog kraka križne bazilike i nartekusa, smještaju se u 6. st. dvije prostorije sa zajedničkim atrijem. U tom sklopu E. Dyggve je vidio jedan od brojnih kršćanskih oratorija,¹² dok se ostali istraživači episkopalnog kompleksa nisu izjasnili o njegovoj funkciji. S obzirom na vrijeme nastanka tog sklopa, odnos prema glavnoj kongregacijskoj bazilici i nartekusu, kao i postojanje vlastitog atrija, možda

prostor stvoren u te svrhe smješta izvan građevine u kojoj se obavlja obred euharistije, blizu ulaza u crkvu. Iz diakonikona nosili su se na oltar samo euharistijski prinosi, dok su se oni neeuharistijski dijelili drugima. Nastanak navedenog teksta povezan je s pojavom diakonikona pored nartekusa, koji predstavlja terminus ante quem za njegov nastanak. Budući da se služba prothesis-a razvijala u bizantskoj liturgiji među narodima grčkog jezika, tekst Testamentum Domini vjerojatno je bio napisan na grčkom, premda se sačuvao na sirijskom, nadovezujući se na Apostolsku tradiciju Hipolita. O tome usp. D. I. Pallas, *Monuments et textes, Remarques sur la liturgie dans quelques basiliques paléochrétiennes de l'Illyricum oriental.*

Επιτηρίς της
Εταιρείας βυζαντινών σπουδών, τόμ. ΜΔ', (1979-1980),
Αθήνα 1980, 55-78;

¹¹ W. Gerber, *Bauten im Nordwestlichen Teil der Neustadt von Salona, Forschungen in Salona I, Wien 1917, 27, na nacrtima fig. 2, 60, 75, nalaze se vrata po sredini južnog zida bazilike urbane u odnosu na ovu prostoriju sjeverno od dvorišta, preko kojih je bila ostvarena direktna komunikacija. Međutim, na ostalim nacrtima na kojima je prikazan taj sklop, fig. 23, 61, 175, ne nalaze se vrata na tom mjestu. Na nacrtima E. Dyggvea unesen je taj detalj vrata, usp. E. Dyggve, *Le baptistère de la »basilica urbana« à Salone d'après les fouilles de 1949, fig. 1; Isti, Nova basilica discoperta u Solinu. Peristil II, sl. 1, dok na nacrtu episkopalnog kompleksa u knjizi History of Salonian Christianity, Oslo 1951, fig. II 13, ne postoje vrata.**

Nakon posljednjih konzervatorskih radova na episkopalnom kompleksu u Saloni u potpunosti je izgrađen novi južni zid bazilike urbane te se nažalost neće moći utvrditi promjene nastale tokom vremena na tom objektu. Usp. F. Oreb, *Konzervatorsko zaštitni radovi na Manastirinama i kulturnom centru u Solinu, Peristil 16-17, Zagreb 1973-74, 13-16.*

¹² E. Dyggve, *Nova basilica discoperta, 57-60, sl. 1; Isti, History of Salonian Christ., fig. II 5, 13.*

se u njemu može prepoznati diaconikon, izgrađen u skladu s navedenim liturgijskim propisom, ali i specifično uklopljen u postojeću lokalnu situaciju prilikom obnove i izgradnje episkopalnog kompleksa. Smješten između dviju bazilika služio je vjerojatno i jednoj i drugoj u iste svrhe.

Slična situacija može se primijetiti u episkopalnom kompleksu antičkog Iadera. Nedavno je ondje otkrivena identično smještena prostorija. Nalazila se uz jugozapadni ugao katedrale, a budući da je koristila antičku tabernu, izdužena je pravokutna oblika. Njezin zapadni

Južna apsida narteksa sa šubselijom i katedrom ranokršćanske crkve u Lovrečini

zid pružao se u istoj liniji s pročeljem bazilike. Na sjevernom zidu otkrivena su vrata koja su je direktno povezivala s južnom bočnom lađom crkve, dok se pred južnim prostranim otvorom pružao portikat antičkog foruma. U ranom srednjem vijeku prostorija je bila pretvorena u cisternu.¹³

U episkopalnom kompleksu Dokleje sagrađene su slične prostorije. Uz jugozapadni ugao bazilike nalaze se dvije pravokutne prostorije koje vratima direktno komuniciraju s južnom lađom. S njihove južne strane

¹³ P. Vežić, Ranosrednjovjekovna cisterna episkopalnog kompleksa u Zadru, *Diadora* 9, Zadar 1980, 517—522, sl. 1, 5.

proteže se trijem atrijske crkve, u ovom slučaju specifično bočno smještenim.¹⁴ Tu je očito prilagođavanje zahtjevima pravila što ga donosi Testamentum Domini, jer diakonikon koristi dio atrijske bazilike kao svoj vlastiti, kao što je kod zadarske katedrale upotrijebljen portik foruma. Reprezentativni ranokršćanski kompleksi našeg područja očito su nastojali poštivati propise, ali su ih morali podrediti lokalnim prilikama. To je posebno došlo do izražaja u korištenju atrijske bazilike što je općenito primijenjeno kod mnogih primjera, kao kod diakonikona bazilike A u Nea Anhalos ili katedrale i crkve sv. Teodora u Gerasi. Ponekad se gradi neovisan atrij diakonikona, poput onog u Saloni, bez obzira na to što bazilika ne posjeduje prednartekskom vlastiti atrij. Jedinstven je u tome primjer diakonikona dodanog u 6. st. s južne strane bazilike Alkision (B) u Nikopolisu. On je imao atrij s peristilom, te tako gotovo da predstavlja predložak tekstu Testamentum Domini.¹⁵

Kod tipova ranokršćanske arhitekture kod kojih pred pročeljima crkava nema atrijske, ne javljaju se atriji ni ispod diakonikona. Taj element je često izostavljen zbog lokalnih razloga. Diakonikon je obično prostorija pravokutna oblika, ponekad s apsidom na istočnoj ili južnoj strani, uglavnom pristupačan iz narteksa. Primjer jednog takvog jednostavnijeg rješenja jest diakonikon bazilike na Manastirinama, sagrađen s desne strane narteksa. To je pravokutna prostorija pored koje se nalazila cisterna, bitan element na tom mjestu jer je služila za pranje liturgijskog posuđa.

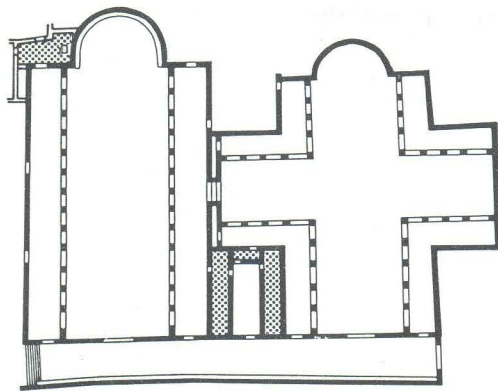
Osim po tome što je smješten pored ulaza u crkvu, a što proizlazi iz poštivanja navedenog pravila, diakonikon se često prepoznaje po karakterističnim elementima namještaja. U njemu se obično nalaze zidane klupe, ili se ponekad koriste one koje se nalaze u susjednom narteksu, što je slučaj kod bazilike na Manastirinama. Tu je, naime, dio narteksa pred diakonikom bio odvojen vjerojatno jednom pregradom, pa je tako stvoren njegov predprostor u kojem su se također pružale klupe.¹⁶ Najvažniji element diakonikona u prvom redu su stolovi na kojima su vjernici izlagali svoje prinose »da budu vidljivi« prilikom ulaska u crkvu. Kamene ploče stolova obično su nosili kvadratni stupci ili više stupića, čiji se ostaci često pronalaze prilikom arheoloških iskopavanja. Ponekad u diakonikonu postoje i vodovodni uređaji — honeftiria — za pranje crkvenog posuđa, a nailazi se i na keramičke posude za spomenute prinose.¹⁷

¹⁴ Đ. Stričević, Đakonikon i protezis u ranokršćanskim crkvama, Starinar IX—X, Beograd 1959, 64; P. Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, AV XXIX, Ljubljana 1978, 669—671, sl. 22.

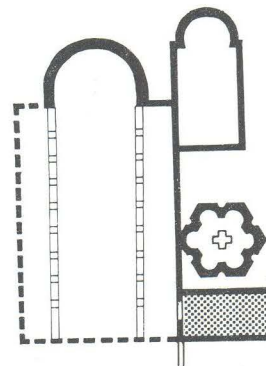
¹⁵ Γ. Σωτηρίου, Η πρόθεσις και το διακονικόν, 86—90; Α. Ορλάνδος, Η από του νάρθηκος προς το ιερόν μετακλήσις, 353—357; D. I. Pallas, Monuments et textes, 62—64, 77, fig. 8, 12; Isti, L'Edifice culturel chrétien, 142—144.

¹⁶ J. Jeličić, n. dj. 13—14.

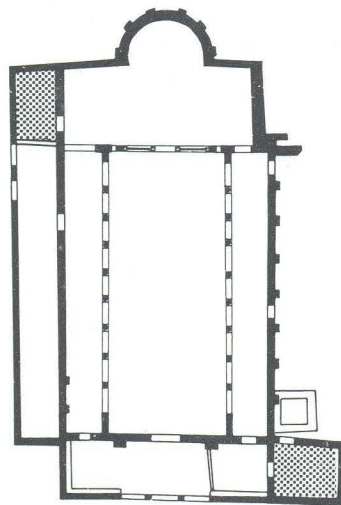
¹⁷ Ploču stola u diakonikonu bazilike urbane u Saloni nosio je kameni stupac ili više stupića kao u bazilici A u Nikopolisu ili bazilici D u Nea Anhalos. Ponekad su to niski, vjerojatno zidani stolovi — što se sačuvalo u bazilici D u Caričinom Gradu ili u jugozapadnoj crkvi u Polačama na Mljetu — koje okružuju zidane klupe. Često su pronađeni samo ulomci ploča stola na pr. u bazilici A u Stobima. Honeftiria za pranje crkvenog posuđa pronađena su u bazilici A u Nea Anhalos, crkvi J izvan bedema u Caričinom Gradu ili onoj

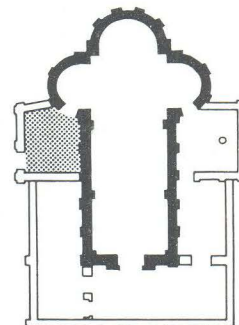
a

b

c

d

Smještaj diakonikona kod ranokršćanskih crkava:

- a) Salona, episkopalni kompleks (prema Dyggveu)
- b) Zadar, katedrala (prema P. Vežiću)
- c) Salona, Manastirine (prema Jeliću)
- d) Bilice, kod Sibenika (prema Jeliću)

Odlaganje prinosa bilo je zasebiti obred koji se odvijao prema propisanim pravilima, a iz njega je nastala služba prothesis-a, vrlo bitan element u formiranju bizantske liturgije. Pojediniosti tog obreda također donosi tekst Testamentum Domini (I 19):

»Commemorationis causa aedificetur locus, in quo considens sacerdos cum proto-diacono et lectoribus inscribat nomina eorum, qui offerunt oblationes, vel pro quibus ii obtulerunt, ut, cum ab episcopo sacra offeruntur, lector vel proto-diaconus nomet illos in commemoratione, quam pro illis sacerdotes coetusque supplicantes faciunt. Talis est enim et typus in coelo.

Locus presbyterorum sit intra velum prope locum commemorationis.«¹⁸

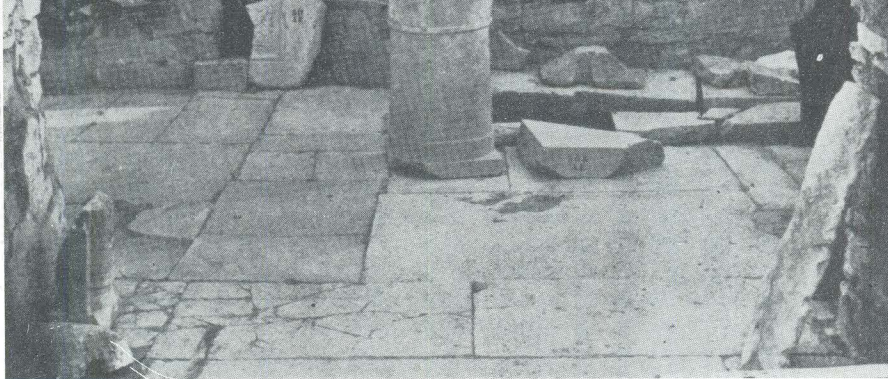
Prema navedenom tekstu očito je da se obred prinosa odvijao u dva dijela i na dva različita mjesta. Prilikom donošenja darova bilo je potrebno zapisati imena donatora. Tu prvu radnju obavljali su svećenici vjerojatno u diakonikonu, gdje su se na stolovima izlagali prinosi. Drugi dio odvijao se u prezbiteriju, gdje je svećenik za vrijeme glavnog obreda mise spominjao imena vjernika koji su donijeli darove. Upravo zbog međusobno udaljenih mjesta na kojima se odvijao jedinstven obred prinošenja uvelo se zapisivanje imena darovatelja. Navedenim oblikom službe prothesis-a stvorena je svečana procesija prenošenja darova prema oltaru — »Veliki ulaz«. Na taj način u onim ranokršćanskim crkvama čiji se diakonikon nalazio pored ulaza nastala je jedna od najvažnijih promjena u razvoju glavnog crkvenog obreda — mise. To se vjerojatno dogodilo sredinom 6. st., za vrijeme Justina II, kada je prilikom svečanog prenošenja darova uvedena Kerubinska himna (573—574. g.).¹⁹

Pored narteksa ranokršćanske crkve u Lovrečini pronađen je dio kamenog stupca pri dnu ukrašena jednostavnom profilacijom. Na njemu je vjerojatno stajala kamena ploča stola. U susjednoj, djelomično otkopanoj prostoriji, koja se proteže dijelom iza južne apside narteksa, otkrivene su dvije kamene ploče. Jedna od njih mogla bi možda pripadati stolu. Sačuvan je ugaoni dio ploče sa zaobljenim rubom koji je istaknut tanko urezanim žlijebom na donjoj strani, grublje obrađenoj, dok je gornja površina glatka. Preostali dio ploče ima dimenzije 60 × 62 cm, a debljina joj je 10 cm. S obzirom na mjesto nalaza, stol je prvobitno bio postavljen u narteksu ili u njegovoj neposrednoj blizini, a mogao je tu na ulazu u crkvu služiti za izlaganje darova vjernika.

križnog oblika u Klise-Kjoj u Bugarskoj. Ostaci posuda za prinose otkriveni su u bazilici D u Caričinom Gradu, dok su u bazilici A u Nea Anhiolos u diakonikonu pronađeni pitosi nabijeni u zemlju Usp. Forschungen in Salona I, 63; Σωτηρίου, 60, 86—88; Ορλάνδος, 359; D. I. Pallas, Monuments, 69—71; Đ. Stričević, n. dj., 60; V. Kondić — V. Popović, Caričin Grad, Beograd 1977, 111, 117, 140—144 sl. 82.

¹⁸ J. Quasten, n. dj. 239.

¹⁹ D. Pallas, n. dj., 65—78; Isti, L'Edifice, 147—149; R. Taft, The Great Entrance, A History of the Transfer of Gifts and other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom, Roma 1975, 178—215.

Stubac i ploča stola diakonikona »basilicae urbanae« u Saloni

preuzeo je dio funkcija diakonikona, a sadržavao je elemente njegova namještaja. Smještanjem klupa i stola desno od ulaza u crkvu ukazuje da se i u ovom slučaju poštovalo pravilo navedeno u tekstu Testamentum Domini. Time se nastojalo slijediti primjere gradskih monumentalnih bazilika, ali uz prilagođavanje lokalnim uvjetima crkvene građevine izrazito ruralnog tipa arhitekture.

Prilikom arheoloških iskopavanja narteksa ranokršćanske crkve u Lovrečini otkriven je poprečni zid kojim je naknadno bila pregrađena upravo njegova južna apsida. Premda se sačuvao samo u temelju, jasno je da se pružao u ravnini krajeva subselija i da je potpuno zatvarao prostor apsida. Očito je da subselija s katedrom nisu više bila potrebna na tom mjestu, što je posljedica izvjesne promjene u obredima koji su se u tom prostoru odvijali. Zatvaranjem južne apsida pregradnim zidom poništena je prvotna funkcija tog prostora. Slične promjene uočene su

u još nekim ranokršćanskim kulturnim objektima našeg područja. U prostoriji s južne strane nartekse bazilike na Manastirinama u Saloni, koja je služila kao diaconikon, sjeverna vrata prema nartekstu pronađena su zazidana. Time je potpuno prekinuta ranija direktna komunikacija diaconikona s nartekсом i s unutrašnjošću same bazilike. Pred zapadnim pročeljem ceterijalne bazilike na Kapljuču u Saloni pružala se prostorija slične namjene. Pored nje nalazila se druga prostorija neposredno povezana s tijeskom za proizvodnju vina i ulja potrebnih za crkvene obrede. Prva od tih dviju prostorija bila je pristupačna iz nartekse, ali vrata koja su ih spajala također su otkrivena zazidana.²⁰

Arheološki nalazi u spomenutim primjerima potvrđuju prestanak odvijanja opisanih obreda u diaconikonu smještenom pored ulaza u crkvu odnosno u nartekstu. Daljnjim razvojem službe prothesis-a došlo je do promjene načina odlaganja prinosa vjernika, što je uvjetovalo premještanje diaconikoma s njegova prvobitnog položaja pored nartekse u blizinu prezbiterija crkve i to obično sa sjeverne strane. Nove liturgijske potrebe odrazile su se također u arhitekturi ranokršćanskih građevina.²¹ Kod ranije sagrađenih crkava, koje su posjedovale diaconikon pored nartekse, jasno se uočava prilagodavanje i uobličavanje novih prostora namijenjenih za te svrhe u neposrednoj blizini svetišta. Upravo na tom mjestu pojedine salonitanske bazilike dograđuju nove prostorije. Adaptacija istočnog dijela sjevernog hodnika bazilike na Manastirinama odaje tu promjenu, što se vjerojatno desilo nakon zazidavanja vrata diaconikona s južne strane nartekse. Slične prostorije dobija naknadno i bazilika na Kapljuču, kao i druge salonitanske bazilike. Možda je najizrazitiji primjer prostorija dodana sa sjeverne strane apside bazilike urbane u episkopalnom kompleksu, zbog sačuvanosti karakterističnih elemenata namještaja. Tu se naime na izvornom mjestu nalazi kameni stupac i pored njega ulomak ploče stola. Izgleda da su u episkopalnoj bazilici u Dokleji također dozidane nove prostorije pored svetišta i tom prigodom zazidana vrata ranijeg diaconikona smještenog pored nartekse. Razvoj liturgijskih obreda nije se odrazio samo na monumentalnoj arhitekturi. Isto pravilo nastojalo se primijeniti i kod jednostavnijih crkvenih građevina. Tako npr. trolisna crkva u Bilicama dobiva kasnije na svoj prvobitni plašt razne dogradnje; u jednoj od njih, pravokutnoj prostoriji smještenoj pored sjeverne apside, upravo po tom karakterističnom položaju prepoznamo diaconikon.²²

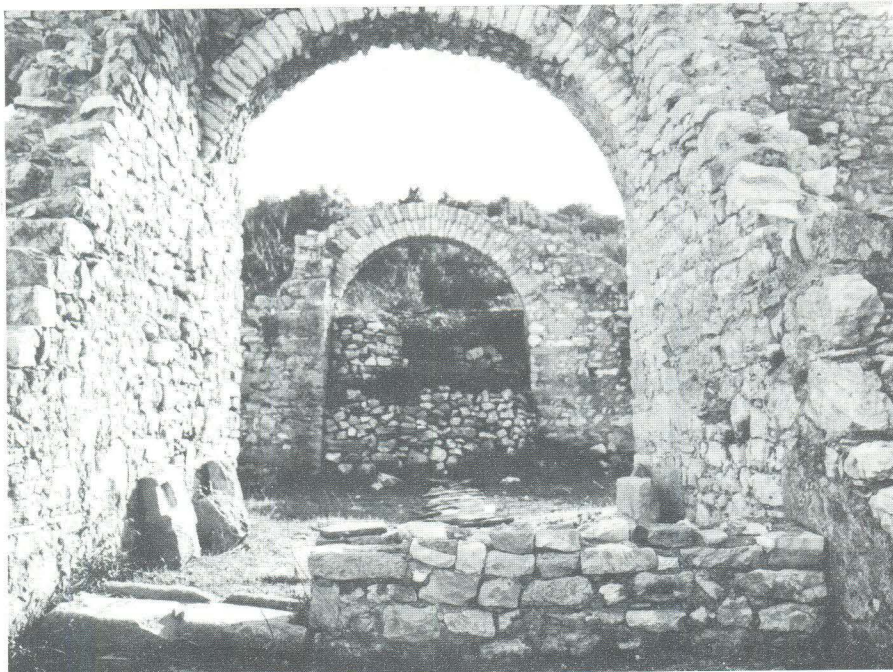
Slične promjene izvršene su i kod ranokršćanske crkve u Lovrečini. Nakon zazidavanja južne apside nartekse, gdje su se nalazile subselija sa katedrom, funkciju tog prostora preuzima neki drugi. Vjerojatno je u te svrhe bio adaptiran sjeverni krak transepta, koji je pretvoren u zasebnu prostoriju. U njoj su se vjerojatno odlagali darovi i obavljala služba prothesis-a. Sjeverno krilo transepta zatvara se pregradnim zidom

²⁰ F. Bulić, Scavi a Salona, Bull. dalm. VII/1884, 9; J. Jeličić, n. dj., 12—14.

²¹ Σωτηρλου, 95—97; Ορλανδος, 371—372;

R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Baltimore 1965, 211—212; D. I. Pallas, L'Edifice, 144—157.

²² J. Brondsted, La Basilique des cinq martyrs a Kapljuč, Recherches à Salone I, Copenhagen 1928, 50—51; Forschungen in Salona I, 63; Z. Gunjača, Rezultati neobjavljenih i najnovijih istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na Šibenskom području, izdanje HAD-a sv. 3, Split 1978, 71—72.

Naknadno zatvaranje sjevernog kraka transepta ranokršćanske crkve u Lovrečini

na kojem se nalaze vrata i na taj način se oblikuje novi prostor diakonikona. Tom se prigodom možda preuređuje i južni krak transepta koji više ne komunicira s lađom crkve. Povezan je samo s bočnom prostorijom s južne strane, a otvaraju se i nova vanjska vrata.

U sjevernom kraku transepta nastala je, dakle, pravokutna prostorija u kojoj su se vjerojatno pripremali darovi za crkvene obrede. Smještaj diakonikona u neposrednoj blizini svetišta uvjetovan je novim liturgijskim potrebama. S obzirom na to da se diakonikon nalazio pored ulaza u crkvu, odnosno pored narteksa ili artija ranokršćanskih crkava od sredine 5. st. do sredine 6. st., a najkasnije za vrijeme Justina II, kada svečane ceremonije prenošenja darova prema oltaru prate nove himne,²³ premještanje diakonikona u lovrečinskoj crkvenoj građevini vjerojatno nije obavljeno prije kraja 6. st., ako ne i početkom 7. st. Njegov novi položaj odgovara pastophoria koje su služile u iste svrhe, a nalazile su se, prema drugim kulturnim tradicijama, obično pored svetišta ranokršćanskih crkava.²⁴ Tako npr. u sirijskim bazilikama apsidu

²³ D. I. Pallas, *Monuments*, 55—78; *Isti*, *L'Edifice*, 144—149.

²⁴ Izraz *παστοφῆρια* javlja se u Apostolskim Konstitucijama i označava dvije prostorije simetrične na bemu u ranokršćanskim crkvama. Isti tekst na-

flankiraju dvije prostorije, od kojih je jedna bila namijenjena za polaganje darova, dok je u drugoj bila martirska kapela ili baptisterij. Konstantinopolske bazilike imale su sa sjeveroistočne strane odvojeno zgrađenu prostoriju — *μεσοφυλακίον*, odakle su započinjale svečane procesije »Malog« i »Velikog« ulaza.²⁵ U ranokršćanskim kulturnim građevinama koje su imale diakonikon pored ulaza u crkvu, taj se prostor kasnije premješta pored prezbiterija, bilo u istočnim završecima bočnih lađa, kao u Manastirinama, ili u transeptu, kao u Lovrečini. U tim primjerima izvršene su adaptacije, no obično se dograđuju nove prostorije pored apside, kao u bazilici urbani ili u bazilici na Kapljuču u Salonu. Navedene promjene odraz su daljnjeg stepena razvoja liturgijskih obreda, i upravo postignuta veća povezanost svetišta s tim pomoćnim bočnim prostorijama dovest će do stvaranja trodijelnog svetišta. Prvi primjeri prezbiterija s tri apside nastaju u kasnoj antici sporadično, da bi se konačni oblik postigao u bizantskoj arhitekturi postjustinianovskog razdoblja. Prvi koraci napravljeni su očito pred sam kraj antike, i u većim gradskim centrima i u ruralnim sredinama.²⁶

Neobičan oblik i izgled narteksa ranokršćanske crkve u Lovrečini, posebno njegove južne apside, koju su obavijale subselija s prekidom za katedru, nastao je prvenstveno zbog njegove specifične namjene. Tu su vjernici izlagali svoje darove na stolu pred svećenstvom koje je sjedilo na zidanim subselijama i zapisivalo njihova imena. Na taj način odvijao se prvi dio obreda službe prothesis-a, svojstven diakonikonu smještenom pored ulaza u ranokršćanske crkve, a prema liturgijskim pravilima određenih kulturnih tradicija. Pred kraj 6. odnosno početkom 7. st. nastaju promjene u navedenim obredima, što dovodi do preuređenja crkvene građevine u arhitektonskom smislu. Zazidava se prostor južne apside narteksa i njegovu funkciju preuzima nova prostorija pored svetišta u sjevernom kraku transepta. Ranokršćanska crkva u Lovrečini pratila je u potpunosti propise i razvoj obreda, bez obzira na to što se nalazila u ruralnom ambijentu, podalje od većih urbanih centara. Mali broj navedenih primjera ranokršćanskih crkava na našem području na kojima možemo proučavati razvoj diakonikona većim dijelom je rezultat skromnih podataka uglavnom sa starijih istraživanja ili preliminarnih izvještaja novijih radova. Stoga lovrečinska crkva u odnosu na ostale ovdje iznesene spomenike pruža nove elemente za razmatranje funkcija pomoćnih sakralnih prostora, u ovom slučaju diakonikona.

vodi da se u *παστοφδρία* treba odložiti sve ono što ostaje od euharistijskog kruha i vina nakon što su razdijeljeni vjernicima. K tome Theodor iz Mop-sueste (Kilikija, 392—428) navodi jednu vrstu *παστοφδρία* gdje su vjernici polagali prinose prije početka mise, odnosno rezerviran prostor odakle se nosilo kruh da se celebrira euharistija na oltaru. O tome usp. *D. I. Pallas*, *Monuments*, 73—111; *R. Krautheimer*, *Early Byzantine Architecture*, 69 i d.; *P. Testini*, *Archeologia cristiana*, Roma 1958, 589—591.

²⁵ *J. Lassus*, *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Paris 1947, 60—66, 194—217; *T. Mathews*, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, Penn. State University 1977, 157—162.

²⁶ *R. Krautheimer*, n. dj. 210—212; *D. I. Pallas*, *L'Edifice*, 149—157.

Ranokršćanska crkva u Lovrečini pripadala je jednom većem građevinskom sklopu, vjerojatno samostanskog karaktera, na što upućuju zidovi prostorija koji se pružaju s njezine južne strane. To potvrđuje i naziv predjela Benedija koji se prema podacima iz katastra i zemljišnih knjiga odnosi na čestice zemlje koje se pružaju sve do mora. Premda izgled i veličina čitava kompleksa, osobito njegova stambenog dijela, još nisu poznati, crkvena građevina sačuvala je niz elemenata bitnih za proučavanje ranokršćanskih kulturnih objekata. Nastala u kontekstu

Pogled na pregradni zid južnog kraka transepta ranokršćanske crkve u Lovrečini

jedne ruralne aglomeracije,²⁷ kao i druge ranokršćanske crkve otoka Braća, ta je crkva dragocjen izvor za poznavanje složene problematike kasnoantičke arhitekture. Stoga ovaj prilog posvećujemo zaslužnom konzervatoru Davoru Domančiću, koji je započeo istraživanje ne samo ovog kasnoantičkog sakralnog kompleksa nego čitavog niza ranokršćanskih spomenika otoka Braća.

²⁷ Na istočnom kraju uvale uočeni su ostaci zidova rane rimske vile rustike, a tom vremenu pripada nadgrobni natpis izvjesnog Lucija Stacija Venecija, vjerojatno njezina stanovnika. U kasnoj antici u Lovrećini je izgrađeno više građevina čiji oblici i namjena još nisu poznati. Ostaci njihovih zidova naziru se po sredini uvale. Jasno se vidi zid sa zazidanim lukovima koji su zapravo rasteretni lukovi dvaju vrata, zatrpani gotovo do pete luka. Zidane strukture primjećuju se i u ogradnom suhozidu prema moru. Prema pričanjima ljudi koji su tu obrađivali zemlju u neposrednoj blizini navedenih zidova nalaženi su grobovi.

LE DIAKONICON DE L'ÉGLISE PALÉOCHRÉTIENNE DE LOVREĆINA, SUR L'ÎLE DE BRAČ

J. Jeličić

Dans la baie de Lovrećina, à l'est de Postira, sur l'île de Brač, se trouve un ensemble d'architecture monastique paléochrétienne. S'y distinguent particulièrement les murs, bien conservés, de l'église — édifice à une nef de plan complexe qui, par ses caractéristiques, fait partie des églises paléochrétiennes au sens propre du mot «ecclesiae rurales». Devant sa façade s'étend un narthex de forme inhabituelle. L'examen de cet espace d'entrée dans le contexte des offices qui s'y déroulaient, prouve l'existence d'une adaptation des conditions locales aux lois liturgiques définies, ce qui se reflète également sur le plan architectural.

La forme et l'aspect inhabituelles du narthex de l'église paléochrétienne de Lovrećina, particulièrement de son abside sud — entourée de subselias avec une coupure pour la chaire sont, en premier lieu, le résultat de sa destination particulière. C'est là que se déroulait la première partie de l'office religieux protheses, propre au diakonicon situé à côté de l'entrée dans une église paléochrétienne, suivant les prescriptions liturgiques de certaines traditions culturelles. (Testamentum Domini I 19.). Les fidèles exposaient leurs offrandes sur une table devant les prêtres qui étaient assis sur des subselias murées et inscrivaient leur noms. Vers la fin du VIe et au début du VIIes. apparaissent des changements dans les cérémonies ci-dessus décrites, ce qui provoque un réaménagement de l'édifice ecclésiastique dans un sens architectural. L'espace de l'abside sud du narthex est muré et son rôle est repris par une nouvelle salle située à côté du sanctuaire, dans le bras nord du transept. L'église paléochrétienne de Lovrećina a totalement suivi les prescriptions et le développement de l'office, malgré le fait qu'elle soit située dans une ambiance rurale, loin de centres urbains plus importants. Un petit nombre d'exemples mentionnés pement du diakonicon est, le plus souvent, le résultat de modestes données provenant de recherches plus anciennes ou de rapports préliminaires résultant de travaux plus récents. C'est pourquoi l'église de Lovrećina, par rapport aux autres monuments décrits ci-dessus, offre de nouveaux éléments pour l'analyse des fonctions d'espaces sacrés auxiliaires — dans ce cas précis — du diakonicon.